

Η. ΟΙ ΠΕΡΙΒΟΛΟΙ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μυκηναϊκῆς ἐρεῦνης ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΟΥΝΤΑΣ ἐδίδαξεν ὅτι ὁ διασωθεὶς περίβολος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἀνήκεν εἰς δύο διαφόρους ἀρχιτεκτονικὰς περιόδους καὶ ὅτι ἡ βορειοανατολικὴ ἐπέκτασις προσετέθη εἰς τὸν δεύτερον καὶ νεώτερον περίβολον. Πρὸ αὐτοῦ ὁ F. ADLER ἐδέχθη ὅτι ἡ πύλη τῶν λεόντων καὶ τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος ἦσαν μεταγενέστεραι προσθῆκαι καὶ ἐσχημάτιζον ἐπέκτασιν ἑνὸς ἀρχαιοτέρου περιβόλου. Ὁ ἀείμνηστος ALAN J. B. WACE ἐδίδαξεν ὅτι, πλὴν τῆς βορειοανατολικῆς ἐπεκτάσεως, ὅλα τὰ κυκλώπεια κτίσματα ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν¹. Αἱ ἐρευναι τῶν τελευταίων ἐτῶν, ὡς εἶδομεν, ἔφερον εἰς φῶς στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλουν τὴν παραδοχὴν τῶν ἀπόψεων τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ καὶ τοῦ ADLER. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἀρχιτεκτονικὰ καὶ κεραμεικὰ.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ βορεία πύλη εἶναι νεωτέρα τοῦ βορείου κυκλωπείου τεύχους καὶ ἐσχηματίσθη ὅταν τὸ τεῖχος διεσπάσθη εἰς τὴν περιοχὴν τῆς. Ἡ βορεία πύλη ὅμως εἶναι κατὰ τι μεταγενεστέρα τῆς πύλης τῶν λεόντων, ἡ ὁποία ὀργανικῶς συνδέεται καὶ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος, πρὸς τὸν προασπίζοντα αὐτὴν πύργον καὶ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἐπέκτασιν. Ἡ χρῆσις ἀσπροχώματος καὶ ἐνίοτε στρώματος μικρῶν λίθων καὶ ἀσπροχώματος εἰς τὴν θεμελίωσιν τοῦ κατωτάτου δόμου τοῦ δυτικοῦ τεύχους, τῆς πύλης τῶν λεόντων, τοῦ πύργου καὶ τῆς βορείας πύλης, δὲν συναντᾶται εἰς τὴν θεμελίωσιν τοῦ βορείου κυκλωπείου τεύχους, εἶναι νεώτερον ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον καὶ ἀποτελεῖ σοβαρὰν διαφορὰν τεύχοδομίας. Τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ὑποδεικνύουν ὅτι τὰ κυκλώπεια κτίσματα, πλὴν τῆς βορειοανατολικῆς ἐπεκτάσεως, ἀνήκουν εἰς δύο διαφόρους περιόδους, εἰς ἀρχαιοτέραν καὶ νεωτέραν. Εἰς τὴν πρώτην καὶ ἀρχαιοτέραν ἀνήκει τὸ βόρειον κυκλώπειον τεῖχος, ὁ πύργον τοῦ κυκλωπείου τεύχους ὁ εὐρισκόμενος ὀπισθεν τῆς ἀνατολικῆς ἐπέκτασεως καὶ τὸ ἀρχικὸν βορειοανατολικὸν τεῖχος, τὸ ὁποῖον ἐκρημνίσθη μεταγενεστέρω, μὲ τὸ ὁποῖον συνδέεται ὀργανικῶς τὸ τε βόρειον καὶ τὸ νότιον κυκλώπειον τεῖχος. Εἰς τὴν δευτέραν ἀνήκει ἡ πύλη τῶν λεόντων καὶ ὁ πύργος τῆς, ἡ ἀνατολικὴ ἐπέκτασις, τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος καὶ ἡ βορεία πύλη.

Τὰ κεραμεικὰ στοιχεῖα φανερόνουν ὅτι τὸ βόρειον κυκλώπειον τεῖχος ἀνάγεται εἰς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἦτο ἐν χρήσει ὁ κεραμεικὸς ρυθμὸς, ὁ γνωστὸς ὡς ΥΕ IIIA2. Τὰ ὄστρακα τὰ χαρακτηρίζοντα τὴν οἰκοδομὴν τῆς πύλης τῶν λεόντων καὶ τοῦ δυτικοῦ κυκλωπείου τεύχους ἀνήκουν εἰς τὰ μέσα τοῦ ρυθμοῦ τῆς ΥΕ IIIB περιόδου. Τὰ ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς βορείας πύλης ὄστρακα τὴν θέτουν εἰς κάπως μεταγενεστέρους τῶν μέσων τῆς ΥΕ IIIB περιόδου χρόνους. Τὸ βόρειον τεῖχος εἶναι ἀρχαιοτέρον τῶν πυλῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ κυκλωπείου τεύχους.

¹ ADLER, ἔ.ἀ. σ. XV. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 109-110 καὶ JdI 10, 1895, σ. 143 ἐξ. WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 12-13

Τὰ ἐκ τῶν πυλῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ κυκλωπείου τείχους ὄστρακα ἐπιβάλλουν τὸ συμπέρασμα τῆς ὑπάρξεως ἀρχαιότερου περιβόλου, εἰς τὸν ὁποῖον προσετέθησαν τὰ κτίσματα ἐκεῖνα εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, διότι εἶναι ὅλως ἀπαράδεκτον καὶ νὰ φαντασθῶμεν ἂν ὅτι αἱ Μυκῆναι εἶχον παραμείνει ἀτείχιστοι μέχρι τῶν μέσων τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου, ὅτε ἐκτίσθησαν ἡ πύλη τῶν λεόντων καὶ τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος, ἐν ᾧ ἡ Τίρυνς εἶχε τειχισθῆ κατα τὴν ΥΕ ΠΙΑ περίοδο. Τὰ διασωθέντα λείψανα ἐπιτρέπουν τὸν σαφῆ καθορισμὸν τῶν περιβόλων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εἰς τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους.

Εἰκ. 99. Τοῖχος κατὰ τὴν ΒΔ. κλιτὴν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν.

Πρῶτος περίβολος. Ὁ ἀρχαιότερος περίβολος, τμήματα τοῦ ὁποῖου διεσώθησαν, ἀνάγεται εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΑ-2 περίοδο. Ἀρχαιότερα λείψανα τειχῶν δὲν ἀνεκαλύφθησαν μέχρι τοῦδε. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς μελέτης μου ἐτόνισα ὅτι οὐδὲν θετικὸν στοιχεῖον εὑρέθη δυνάμενον νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τεῖχος ἰδρυθὲν κατὰ τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν περιέβαλλε μίαν ἀρχικὴν καὶ περιορισμένην ἀκρόπολιν (τὸ Original Citadel τοῦ WACE)¹. Ὁ τοῖχος, τὸν ὁποῖον ὁ WACE ἐθεώρησεν ὡς μέρος τοῦ μεσοελλαδικοῦ περιβόλου (εἰκ. 99, Α) ἀπεδείχθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1961 ἀπλοῦς ἀναλημματικὸς τοῖχος, ὁ ὁποῖος ὑποβαστάζει τὴν πρὸ τῆς βορειοδυτικῆς εἰσόδου τοῦ ἀνακτόρου αὐλήν (εἰκ. 100 καὶ 101). Πρὸς τούτοις ἡ ἀνα-

¹ WACE, *Mycenae*, σ. 69, 84, 86 καὶ εἰκ. 18. ΜΥΛΩΝΑΣ, ΑΕ 1958, σ. 156 - 158.
 Ὅρα καὶ ROWE, *BSA* 49, 1954, σ. 248 - 253.

σκαφή ἀπέδειξεν ὅτι ἰδρύθη εἰς τμήματα κατὰ διαφόρους χρόνους τῆς ΥΕ III ἐποχῆς. Τομαὶ γενόμεναι ὀπισθεν τῆς σειρᾶς τῶν ὀγκολίθων τῆς ὄψεώς του ἔφερον εἰς φῶς τὸ ἐξ ἀργῶν λίθων γέμισμα τῶν ἀνδῆρων, τὰ ὅποια ὑπεβάσταξε (εἰκόνες 100 καὶ 101). Τὰ ὀλίγα ὄστρακα ἐκ τοῦ γεμίματος, τὸ ὅποιον εἰς πολλὰ τμήματα διήκει μέχρι τοῦ βράχου, εἶναι ΥΕ III. Οὐδὲν ἀρχαιότερον ὄστρακον εὑρέθη. Πρὸς τούτοις, τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ τοίχου, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ ἐπὶ τῶν βράχων ἴχνη του, προτοῦ καταστραφῆ εἰς τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ἐτερματίζετο εἰς τὴν βορείαν κλίμακα τοῦ ἀνακτόρου, ἐν ᾧ τὸ νότιον ἄκρον του καμ-

Εἰκ. 100. Γέμισμα λίθων ὑποβασταζόμενον ὑπὸ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου Α τῆς εἰκόνας 99.

πτόμενον κάτωθεν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς τοῦ προπύλου τῆς βορειοδυτικῆς εἰσόδου ἐτερματίζετο εἰς τὰ θεμέλια τῆς εἰσόδου αὐτῆς. Ὁ ἀναλημματικὸς αὐτὸς τοῖχος δὲν περιβάλλει τὴν κορυφὴν τοῦ λάφου.

Ἡ μέχρι τοῦδε ἔρευνα δὲν ἔφερεν εἰς φῶς τμήματα περιβόλου καὶ τειχῶν ἀρχαιοτέρων τῶν ΥΕ III χρόνων. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως ἢ πιθανότης ὅτι τοιαῦτα ἴσως ἀνακαλυφθῶν εἰς τὸ μέλλον. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ὅμως τὰ ἀρχαιότερα λείψανα ἑνὸς πρώτου περιβόλου ἀνάγονται εἰς τὴν ΥΕ IIIA-2 περίοδον. Καὶ τὰ κατάλοιπα αὐτὰ παρέχουν σαφῆ γνῶσιν τῆς περιμέτρου του, τὴν ὁποίαν παρέχω εἰς τὸ σχέδιον τῆς εἰκόνας 102, ἀρ. 1. Τὸ κρημνισθὲν τείχος, τοῦ ὁποίου ἢ φορὰ ἀπεκαλύφθη τὸ 1959, ἐσχημάτιζε τὴν βορειοανατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου. Τὸ νότιον τείχος, ὡς τοῦτο διεσώθη, μέχρι τῆς πρὸς τὸ ἀρχικὸν βορειο-

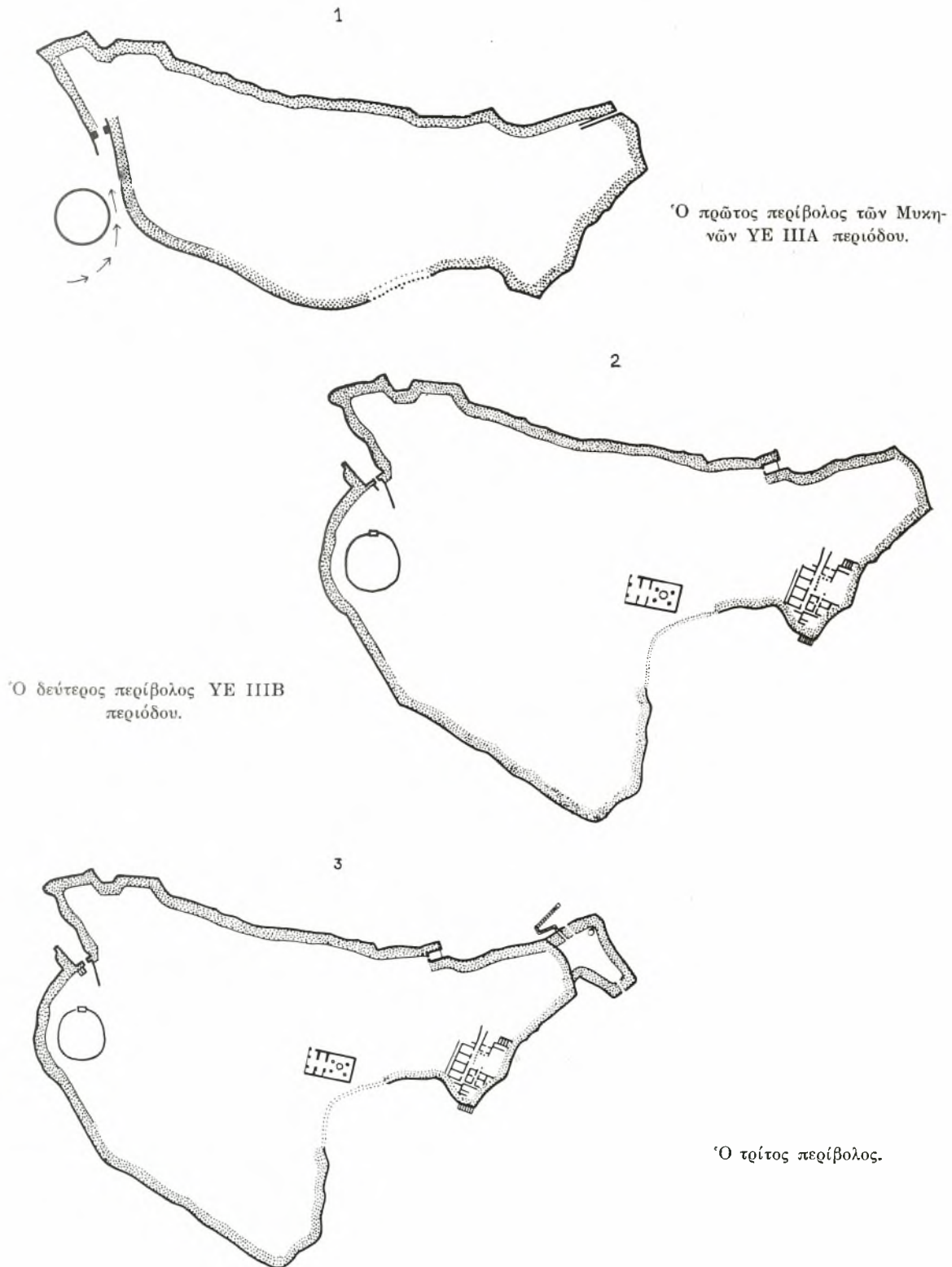
ανατολικόν τείχος στροφῆς του (πίν. 3α) ἔκλειε τὸν πρὸς τὸν Χάβον χώρον τῆς ἀκροπόλεως. Εἰς τὸ τείχος τοῦτο καὶ εἰς χρόνους μεταγενεστέρους προσετέθη ὁ λεγόμενος ἰσόδομος πύργος, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω. Τὸ βόρειον σκέλος τοῦ περιβόλου ἀπετέλει τὸ διασωθὲν βόρειον κυκλώπειον τείχος ἀπὸ τῆς παρὰ τὴν ὑπόγειον δεξαμενὴν στροφῆς του (πίν. 6α), τῆς ἀποτελούσης τὸ ἀνατολικόν του ἄκρον, μέχρι τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς ἀκροπόλεως, πρὸς τὴν πύλην τῶν λεόντων. Πρὸ ἐτῶν ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ ἐδίδαξεν ὅτι ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀρχαιοτέ-

Εἰκ. 101. Γέμισμα πρὸ τῆς βορειοδυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου ὑποβασταζόμενον ὑπὸ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου Α τῆς εἰκόνας 99.

ρου περιβόλου «ἤρχιζε φαίνεται ἀπὸ τῆς καὶ νῦν ΒΔ. γωνίας τῆς ἀκροπόλεως καὶ συνέπιπτε μέχρι τῆς θέσεως τῆς πύλης τῶν λεόντων μετὰ τοῦ σημερινοῦ τείχους· κατόπιν ὅμως ἠκολούθει σχεδὸν εὐθεῖαν γραμμὴν πιθανῶς μέχρι τοῦ Χάβου»¹. Ἀπὸ τοῦ Χάβου ἤρχιζε τὸ νότιον σκέλος. Τὸ ἀπὸ τῆς ΒΔ. γωνίας τῆς ἀκροπόλεως τμήμα τοῦ δυτικοῦ ἐκείνου τείχους μέχρι τῆς πύλης τῶν λεόντων διασώζεται ὀπισθεν τῆς ἐκ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων ἰσοδόμου ἐπενδύσεως. Τὸ πρὸς Νότον τῆς πύλης τμήμα τοῦ ἀρχικοῦ δυτικοῦ τείχους δὲν διεσώθη. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ ἀπερρίφθη, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ διατύπωσις τῆς παρηρημενύθη² καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι οὐδὲν κατάλοιπον τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ δυτικοῦ

¹ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 109. ² ΜΥΛΩΝΑΣ, ΑΕ 1958, σ. 186 - 187.

Εἰκ. 102.

τείχους διεσώθη. Καί ἡ μὲν παρερμηνεία δὲν καταδικάζει τὴν ὑπόθεσίν του, ἀλλ' ἡ διαπίστωση ὅτι οὐδὲν ὑπελείφθη τοῦ τείχους εἶναι σοβαρά. Εἰς ἀντίκρουσμα τῆς διαπιστώσεως αὐτῆς ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ ὑπέθεσεν ὅτι τὸ τμήμα τοῦ τείχους ἐκηρμίσθη, ὅτε ἰδρῦθη τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται. Ἡ δικαιολογία αὐτὴ δὲν ἐγένετο δεκτὴ. Ἀλλὰ τώρα ὁπότε ἀποδεικνύεται ὅτι τὴν αὐτὴν τύχην εἶχε τὸ ἀρχικὸν βορειοανατολικὸν τεῖχος, ὅτι δηλαδὴ καὶ ἐκεῖνο ἐκηρμίσθη, ὅτε ἐγένετο ἡ βορειοανατολικὴ ἐπέκτασις, ἐν ᾧ μέρος αὐτοῦ τοῦλάχιστον θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀνάλημμα, καὶ ἡ δευτέρα ἀντίρρησης κατὰ τῆς ὑποθέσεως τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς σοβαρά.

Τὰ στοιχεῖα πρὸς τούτοις, τὰ ὁποῖα ἀπεκάλυψαν αἱ νεώτεροι ἔρευναι, ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ βόρειον κυκλώπειον τεῖχος εἶναι κατὰ πολὺ ἀρχαιότερον τοῦ διασωθέντος δυτικοῦ καὶ βεβαίως θὰ ἀνῆκεν εἰς ἀρχαιότερον περίβολον, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς θὰ εἶχε δυτικὸν σκέλος. Τὸ διασωθὲν δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος δὲν δύναται νὰ εἶναι τὸ σκέλος ἐκεῖνο, διότι χρονολογικῶς εἶναι μεταγενέστερον. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ἀρχικοῦ δυτικοῦ τείχους, ἀνήκοντος εἰς τὸν πρῶτον περίβολον, τείχους τὸ ὁποῖον δὲν διεσώθη, διότι θὰ ἐκηρμίσθη, καθίσταται ἀναντίρρητος. Γεννᾶται νῦν τὸ ἐρώτημα, ἐὰν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρισθῇ μὲ περισσοτέραν θετικότητα ἢ γραμμὴ τοῦ ἀρχικοῦ δυτικοῦ τείχους ἀπὸ τῆς πύλης τῶν λεόντων ἐπὶ τῇ βάσει τυχόν διασωθέντων λειψάνων καὶ ἰχνῶν. Ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ εἰς τὴν ὑπόθεσίν του διὰ τὸ τεῖχος τοῦτο προσέθεσεν ὅτι «ἴχνη ὀλίγα αὐτοῦ (τοῦ δυτικοῦ τείχους δηλαδὴ) νομίζω ὅτι σώζονται ἀριστερὰ τῷ ἀνερχομένῳ τὴν μεγάλην ἀνάβασιν» καὶ ὅτι ἀνεκαλύφθησαν «25 περίπου μέτρα μεσημβριοανατολικῶς τοῦ πέρατος τῆς ἀναβάσεως, ἐν τῇ διὰ τοῦ στοιχείου Γ δηλωθείσῃ θέσει τοῦ σχεδίου πίν. 1, λίθοι τινὲς συντετριμμένοι, οἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι λείψανα τῆς πύλης»¹, διὰ τῆς ὁποίας εἰσῆρχοντο εἰς τὸν περίβολον.

Τὰ ἴχνη αὐτὰ καὶ τοὺς συντετριμμένους λίθους δὲν κατώρθωσα νὰ ἀνεύρω, μολονότι ἐξήτασα τὴν περιοχὴν ἐπανειλημμένως καὶ ἐξονυχιστικῶς. Ἀλλ' εἰς τὴν γραμμὴν, τὴν ὁποῖαν θὰ ἠκολούθει τὸ τεῖχος ἀπὸ τοῦ σημείου ὅπου εἶχεν ἀποκοπῆ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνδῆρου, οἱ βράχοι εἰς πλεῖστα τμήματα παρουσιάζουν λαξεύματα χαρακτηριστικὰ τῆς τειχοδομίας τοῦ βορείου καὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ τείχους, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθοῦν ὡς κοῖται τοῦ κατωτάτου δόμου τείχους. Πρὸς τούτοις, ἀμέσως πρὸς Νότον τοῦ σημερινοῦ δρομίσκου, ὁ ὁποῖος φέρει πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, καὶ μόλις 9 μ. πρὸς τὰ Νοτιοανατολικά τοῦ τέρατος τῆς ἐπικλινούσῃ ἀναβάσεως διατηρεῖται βράχος, ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου παρουσιάζει κατεργασίαν διὰ τὴν ὑποδοχὴν ὀγκολίθων. Ὁ βράχος αὐτός, ὁ ὁποῖος εἶναι εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ δυτικοῦ τείχους, δὲν εἶναι μόνος, ἀλλὰ πέραν αὐτοῦ πρὸς τὸν Χάβρον ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι, φέροντες ἴχνη τῆς ἰδίας κατεργασίας. Καὶ ὁ STEFFEN εἰς τὸ σχέδιόν του σημειώνει τέσσαρας κυκλωπεῖους ὀγκολίθους, οἱ ὁποῖοι συμπίπτουν πρὸς τοὺς βράχους μας. Σημειωτέον ὅτι

¹ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔ. ἀ. σ. 109 - 110. ΤΣΟΥΝΤΑΣ - ὅπου διὰ τοῦ γράμματος Ε δηλοῦται ποῖον μέρος τῶν ΜΑΝΑΤΤ, *The Mysenean Age*, σ. 113 καὶ πίν. IX, κτισμάτων ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ ἀπεκάλεε ἀνάβασιν.

καὶ ἐγὼ ἐξέλαβον τοὺς βράχους αὐτοὺς ὡς ὀγκολίθους κυκλωπείου τείχους κατὰ χώραν κειμένους καὶ μόνον ὅταν ἀνέσκαψα τὸ περὶ αὐτοὺς χώμα, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου ἐφαίνοντο αἱ κορυφαὶ των, ἀντελήφθην ὅτι δὲν ἦσαν ὀγκόλιθοι ἐκτισμένοι ἀλλὰ βράχοι. Ἐλυσὶς τοιούτων βράχων φέρει πρὸς τὸ ἄκρον κυκλωπείου τοίχου, τὸν ὁποῖον ὁ STEFFEN ἐσημείωσεν εἰς ὑψόμετρον 251.6 - 250.6 - 251.4 καὶ ἐχαράκτηρισεν ὡς kyklopische Stützmauer (πίν. 32, β). Τὸν τοῖχον τοῦτον ἐκαθάρισε καὶ ἐξηρεύνησεν ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ καὶ εἰς τὴν ἔκθεσίν του τοῦ 1895 καὶ 1896 ἐδέ-

Εἰκ. 103. Τὸ βορειοδυτικὸν ἄκρον τοῦ τοίχου ΤW.

χθη ὡς ἀναλημματικὸν τοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος ἔφερε πρὸς τὴν μεγάλην νοτίαν κλίμακα τοῦ ἀνακτόρου. Τὴν γνώμην αὐτὴν ἐδέχθη καὶ ὁ WACE¹.

Τὸν τοῖχον τοῦτον, τὸν ὁποῖον ἀποκαλῶ ΤW εἰς μνήμην τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ καὶ τοῦ WACE, καὶ πάλιν ἀπεκάλυψα εἰς ὀλόκληρον αὐτοῦ τὸ μῆκος τὸ 1962. Ἡ ἔρευνα αὕτη ἐφάνερωσεν ὅτι ὁ τοῖχος ΤW παρουσιάζει ἀνομοιογενῆ κατασκευὴν. Κατὰ τὸ βορειοδυτικὸν ἄκρον του (εἰκ. 103) διασώζεται μέχρις ὕψους 3 μέτρων. Οἱ τρεῖς κατώτατοι δόμοι τοῦ ἄκρου τούτου, κατεσκευασμένοι ἐκ μεγάλων τιτανολίθων, διαφόρων σχημάτων, εἶναι ὁμοιογενεῖς καὶ κυκλώπειοι τὸν χαρακτήρα,

¹ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΠΑΕ 1895, σ. 24 καὶ 1896, σ. 29. WACE, BSA 25, 1921 - 1923, σ. 148.

διασώζονται δὲ εἰς μῆκος 9 μ.¹. Οἱ ἄνωθεν τῶν τιτανολίθων τούτων δόμοι σχηματίζονται ἀπὸ πολὺ μικροτέρους λίθους, οἱ ὅποιοι εἶναι τεθειμένοι εἰς γραμμὴν διάφορόν πὺς τῆς τῶν κατωτέρων δόμων. Ἐν ᾧ ἡ κατασκευὴ τῶν ἐν λόγῳ τριῶν κατωτάτων δόμων εἶναι συμπαγῆς καὶ κυκλωπεῖα, ἡ τῆς πρὸς Νότον συνεχείας τοῦ τοίχου γίνεται βαθμηδὸν ἀμελεστέρα, μεγαλύτερα κενὰ ἀφίνονται μεταξὺ τῶν ὀγκολίθων, πολλοὶ τῶν ὁποίων εἶναι κροκαλοπαγεῖς. Τοῦτο, βεβαίως, δύναται

Εἰκ. 104. Στροφή ΑΑ, τοῦ τοίχου ΤW πρὸς Βορρᾶν.

νὰ ἀποδοθῆ εἰς μεταγενεστέρως ἐπισκευάς. Ὁ τοῖχος ΤW εἶναι ἰδρυμένος καθέτως πρὸς τὴν ἀποτόμως κατωφερῆ δυτικὴν κλιτὴν τοῦ λόφου καὶ αἱ ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων τμημάτων πρὸς τὰ κάτω πιέσεις θὰ ἦσαν ἰσχυρόταται, ἡ πιθανότης κατολισθήσεων ὄγκων χωμάτων καὶ λίθων μεγάλη καὶ ἡ φορὰ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καταστρεπτικὴ. Ἐὰν δὲ ὁ τοῖχος παρέμεινεν ἐν χρήσει ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, ἐπιδιορθώσεις θὰ ἦσαν ἀπαραίτητοι.

Εἰς τὸ 41^{ον} μέτρον τοῦ διασωθέντος ἀπὸ τὰ Βορειοδυτικὰ πρὸς τὰ Νοτιο-

¹ Οἱ χρησιμοποιηθέντες εἰς τοὺς τρεῖς αὐτοὺς δόμους ὀγκολίθοι ἔχουν μῆκος κυμαινόμενον ἀπὸ 0.65 μέτρους ἕως 1.05 μ. καὶ ὕψος ἀπὸ 0.48 μέτρους ἕως 0.72 μ.

ανατολικά μήκους του, ὁ τοῖχος TW στρέφεται κατ' ὀρθὴν σχεδὸν γωνίαν πρὸς Βορρᾶν, προφανῶς ἀκολουθῶν τὴν εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο καμπὴν τοῦ πετρώματος¹. Ἡ στροφή του αὐτὴ διεσώθη καλῶς (εἰκ. 104, **AA**) καὶ εἶχε προγενεστέρως ἀποκαλυφθῆ ὑπὸ τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ. Ἐκ τῆς γωνίας αὐτῆς ὁ τοῖχος βαίνει πρὸς Βορρᾶν περὶ τὰ 10 μέτρα· ἀντὶ ὅμως νὰ τερματισθῆ εἰς τὸν βράχον κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο καὶ πάλιν στρέφεται κατ' ὀρθὴν σχεδὸν γωνίαν καὶ βαίνει, περὶ τὰ 7 ἀκόμη μέτρα, πρὸς Ἀνατολὰς (εἰκ. 105, **B**). Ἐκεῖ καὶ πάλιν κάμπτεται πρὸς Βορρᾶν καὶ δημιουργεῖ δευτέραν ἔσοχὴν βάθους περίπου 2 μέτρων

Εἰκ. 105. Δευτέρα στροφή ἀπὸ τοῦ **B** πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ τοῖχου TW.
K, ἡ θέσις τῆς νοτιοδυτικῆς κλιμακῆς τοῦ ἀνακτόρου.

(εἰκ. 106, **Γ**). Πέραν τῆς τρίτης καμπῆς του βαίνει πρὸς τὰ Νοτιοανατολικά περὶ τὰ 5 μέτρα καὶ πάλιν, καμπτόμενος πρὸς Βορρᾶν, δημιουργεῖ καὶ τετάρτην γωνίαν καὶ ἔσοχὴν βάθους 2.80 μ., ἐκ τῆς ὁποίας φέρεται πρὸς τὸ σημερινὸν χεῖλος τοῦ Χάβου (εἰκ. 106). Κατὰ ταῦτα ὁ τοῖχος TW δὲν τερματίζεται εἰς τὴν γωνίαν **A** ἀλλὰ συνεχίζεται, οὐχὶ ὅμως κατ' εὐθείαν γραμμὴν ἀλλὰ κλιμακωτά, ἕως ὅτου συναντήσῃ τὸ χεῖλος τοῦ Χάβου. Εἰς τὸ χεῖλος αὐτὸ θὰ ὑπῆρχεν ἀρχικῶς τὸ νότιον κυκλώπειον τεῖχος, εἰς τὸ ὁποῖον κατέληγεν ὁ τοῖχος TW.

Καθ' ὄλην τὴν ἔκτασίν του ὁ τοῖχος TW ἀκολουθεῖ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ σκληροῦ πετρώματος τῆς κλιτύος τοῦ λόφου, εἰς τὴν διαμόρφωσιν δὲ αὐτὴν ὀφείλονται αἱ γωνίαι καὶ ἔσοχαι αἱ προσδίδουσαι τὴν κλιμακωτὴν του φορᾶν. Ἀμέσως πρὸ

¹ Εἰς τὸ τοπογραφικὸν σχέδιον ὁ STEFFEN, Karten von Mykenai, πίν. II, σημειῶνει τὸ ἄκρον τοῦ τοῖχου καὶ τὴν στροφήν τοῦ βράχου εἰς ὑψόμετρον 252.64.

τοῦ τοίχου ὁ βράχος πίπτει ἀποτόμως πρὸς Δυσμὰς καὶ πρὸς Νότον. Εἰς μεταγενεστέρους, προφανῶς ἑλληνιστικούς, χρόνους καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τοίχου ἐκτίσθησαν καὶ προσεκολλήθησαν εἰς αὐτὸν διάφορα κτίσματα. Εἰς τὴν εἰκόνα 106 φαίνεται καθαρὰ ἑλληνιστικὸν δάπεδον ἐκ σκληροῦ καὶ παχέος κονιάματος.

Πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τῆς φύσεως τοῦ τοίχου ΤW ἐσκάψαμεν τομὰς ὀπισθεν τῆς ὄψεώς του καὶ εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ μήκους του. Εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς τομὰς ἀπεκαλύφθη γέμισμα ἐκ λίθων ἀργῶν καὶ χώματος, τὸ ὅποιον διήκει ἀπὸ τῆς ὄψεως τοῦ τοίχου μέχρι τοῦ βράχου, τοῦ ὑψουμένου ὀπισθεν αὐτοῦ. Τὸ πλάτος τοῦ γεμίματος ποικίλλει ἀναλόγως τῆς ἀποστάσεως τῶν βράχων ἀπὸ τοῦ

Εἰκ. 106. Ἐσοχαὶ Γ καὶ Δ τοῦ τοίχου ΤW καὶ τέρμα τοῦ Ε παρὰ τὸ χεῖλος τοῦ Χάβου.
ἐλ. δάπεδον ἑλληνιστικοῦ κτίσματος.

τοίχου. Κατὰ τὸ βορειοδυτικὸν διασωθὲν ἄκρον τὸ πλάτος τοῦτο ἀνήρχετο εἰς 4 περίπου μέτρα· κατὰ τὴν γωνίαν Α, εἰς 5.50 μ., κατὰ τὴν στροφὴν Β εἰς 7 μέτρα, κ.ο.κ.ε. Οὐδαμοῦ εὐρέθη κτίσμα δυνάμενον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐσωτερικὴ ὄψις κυκλωπείου τείχους. Ὑπολείμματα τοίχου δὲν διεσώθησαν εἰς τὴν ὄφρυν τοῦ λόφου, εἰς τὴν ὁποίαν περατοῦται τὸ ὑπὸ τοῦ τοίχου ΤW βασταζόμενον γέμισμα, ἢ ὄφρυν ὅμως ἐκείνη πρὸ πολλοῦ ἔχει γυμνωθῆ τῶν ἐπ' αὐτῆς τυχόν ἰδρυθέντων κτισμάτων. Εἰς τὴν ὄφρυν ἐκείνην βεβαίως θὰ ἐθεμελιόυτο ἢ ἐσωτερικὴ ὄψις τείχους, τοῦ ὁποίου ὁ τοῖχος ΤW θὰ ἀπετέλει τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν. Πάντως αἱ τομαὶ μας ἀπέδειξαν ὅτι καθ' ὅλον του τὸ διασωθὲν μῆκος ὁ τοῖχος ΤW ὑποβαστάζει γέμισμα τεχνητόν. Τοῦτο προφανῶς χαρακτηρίζει τὸν ἐν λόγῳ τοῖχον ὡς ἀναλημματικόν. Δὲν ἀποκλείει ὅμως καὶ τὴν πιθανότητα μιᾶς ἀρχικῆς χρήσεως τοῦ γεμίματος τουλάχιστον ὡς πυρῆνος κυκλωπείου τείχους, τοῦ ὁποίου ὁ τοῖχος ΤW,

εἰς τὴν ἀρχικὴν τοῦ κατάστασιν, διότι, ὡς εἶδομεν, πολλὰ τμήματά τοῦ ἐπεσκευάσθησαν εἰς ὑστέρους χρόνους, ἀπετέλει τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν.

Ἐλάχιστα ὄστρακα εὐρέθησαν εἰς τὸ γέμισμα, ὡς ἀπεκαλύφθη εἰς τὰς διαφορὰς τομάς. Ταῦτα εἶναι τόσον μικρὰ καὶ ἀβέβαια ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ὀριστικὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα. Φαίνεται ὅτι ἀνάγονται ἐν γένει εἰς τὴν ΥΕ III ἐποχὴν. Ἐν τῶν γραπτῶν φέρει τὴν γνωστὴν διακόσμησιν κελύφους φῶυ πτηνοῦ καὶ ἕτερον σχέδιον πορφύρας πλαγίως τεθειμένης. Τὰ δύο αὐτὰ ὄστρακα ὑποδεικνύουν κἄπως ἀρχαιοτέρους χρόνους τῆς ΥΕ ΠΙΒ ἐποχῆς, δὲν εἶναι ὅμως ἀρκετὰ διὰ νὰ χαρακτηρίσουν χρονολογικῶς τὸ γέμισμα.

Τὸ μόνον θετικὸν συμπέρασμα τῆς ἐρεύνης εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος TW, ὡς διασώζεται, εἶναι ἀναλημματικός. Ποῖον ὅμως σκοπὸν θὰ ἐξυπηρέτει; Εἶδομεν ὅτι ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ ὑπέθεσεν ὅτι ὑπεβάσταζε τὸν ἀπὸ τῆς ἐπικλινούσας ἀναβάσεως δρόμον πρὸς τὴν μεγάλην νοτιοδυτικὴν κλίμακα. Κατόπιν ὅμως τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ὄλου μήκους τοῦ τοίχου, κατὰ τὸν ὁποῖον «ἀπεδείχθη, ὅτι ἐξακολουθεῖ τὸ ἀνάλημμα καὶ πέραν τῆς εἰσόδου τοῦ ἀνακτόρου», ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ συνεπέρανε τελικῶς ὅτι ὁ τοῖχος «φαίνεται ὅτι εἶχε διπλὸν σκοπὸν, ὅτι δηλαδὴ μέχρι μὲν τινος ἐβάσταζε τὴν ὁδόν, κατόπιν ὅμως ἐχρησίμευε μόνον ὅπως συγκερατῆ ἐπίχωσιν τεχνητὴν σχηματισθεῖσαν πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου, ἐφ' οὗ ἦσαν ὀκδομημένα διάφορα οἰκήματα, πιθανῶς παραρτήματα τοῦ ἀνακτόρου»¹.

Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὁ WACE ἐδέχθη τὴν ἀρχικὴν γνώμην τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ ὅτι ὁ τοῖχος TW εἶναι ἀναλημματικὸς τοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος ἔφερεν εἰς τὴν νοτιαν κλίμακα τοῦ ἀνακτόρου, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι «the road does not actually approach the entrance to the staircase, but passes some little distance below it». Τοῦτο ὁ WACE ἐξηγεῖ μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι «probably it ran past the entrance at a lower level, and then turned back and reached the level of the entrance by a series of zigzags. This cannot now be ascertained, as the space between the entrance to the staircase and the road below has been disturbed and built over in Archaic Greek and in Hellenistic times»².

Τὸ 1896, ὅτε ἔγραφε τὴν ἔκθεσίν του ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἡ μεταξὺ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου TW τῆς νοτίας κλίμακος καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνακτόρου ἔκτασις δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐξερευνηθῆ. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ WACE καὶ ἡ ἰδική μας ἀπέδειξαν ὅτι εἰς τὴν ἔκτασιν αὐτὴν «δὲν ἦσαν ὀκδομημένα» ἀλλὰ οἰκήματα μυκηναϊκῶν χρόνων. Τὸ μόνον κτίσμα εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ ἀνακτόρου εἶναι ἡ μεγάλη νοτιοδυτικὴ κλίμαξ καὶ ἡ εἰσόδός της. Κατ' ἀκολουθίαν δρόμος πρὸς τὴν νοτιοανατολικὴν κλιτὸν τοῦ λόφου θὰ ἐξυπηρέτει μόνον τὴν νοτιοδυτικὴν κλίμακα. Ὁ WACE ἀπέδειξεν ὅτι ἡ κλίμαξ αὐτὴ εἶναι μεταγενέστερον κτίσμα, τὸ ὁποῖον προσετέθη εἰς τὸ προϋπάρχον νοτιοδυτικὸν τμήμα τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ μεγάρου, τῆς αὐλῆς του καὶ τοῦ ξενῶνος. Δρόμος λοιπὸν πρὸς τὴν κλίμακα ἐκ τῆς ἐπικλινούσας ἀναβάσεως (τοῦ Ramp) θὰ κατεσκευά-

¹ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΠΑΕ 1896, σ. 29.

² WACE, BSA 25, 1921-1923, σ. 148. Mycenae, σ. 68-69.

ζετο, ὅτε ᾠκοδομεῖτο καὶ ἡ κλίμαξ. Καὶ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, διατὶ ὁ πρὸς τὴν κλίμακα δρόμος δὲν ἐσχεδιάσθη οὕτως ὥστε νὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὸ σχέδιον τῆς κλίμακος, διατὶ δηλαδὴ ὁ δρόμος αὐτὸς δὲν ἐσχεδιάσθη οὕτως ὥστε νὰ καταλήξῃ ἀμέσως πρὸ τῆς εἰσόδου τῆς κλίμακος, τὴν ὁποῖαν, μόνην, θὰ ἐξυπηρέτει; Ἦδη τὸ 1922 ὁ WACE ἐτόνισεν ὅτι «the road does not actually approach the entrance to the staircase, but passes some little distance below it». Ἐὰν ὁ δρόμος κατεσκευάζετο διὰ τὴν κλίμακα καὶ ὅταν ἡ κλίμαξ ᾠκοδομεῖτο, δὲν θὰ ἐφέρετο πρὸς τὴν εἰσοδὸν τῆς;

Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος TW, ὡς εἶδομεν, ὄχι μόνον δὲν τερματίζεται κάτωθεν τῆς εἰσόδου τῆς κλίμακος, ἀλλὰ βαίνει πέραν αὐτῆς περὶ τὰ 14 μέτρα. Ἀκόμη δὲ καὶ ἀπὸ τὸ ὑποτεθὲν τέρμα του (κατὰ τὸ σημεῖον A τῆς εἰκόνας 104) συνεχίζεται πρὸς τὰ Νοτιοανατολικά, εἰς γραμμὴν τεθλασμένην, περὶ τὰ 16 ἀκόμη μέτρα καὶ μέχρι τοῦ χεῖλους τοῦ Χάβου. Πρὸς τούτοις ἢ ἀπὸ τῆς εἰσόδου τῆς κλίμακος μέχρι τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ τοίχου ἀπόστασις εἶναι ὄχι μόνον ἀρκετὰ μεγάλη, ἀνερχομένη εἰς 15.50, ἀλλὰ παρουσιάζει ὑψομετρικὴν διαφορὰν κατὰ τὰ δύο ἄκρα τῆς περὶ τὰ 4.50 μέτρα. Ἡ ὑψομετρικὴ αὐτὴ διαφορὰ, ἔστω καὶ ἐὰν εἰς μυκηναϊκοὺς χρόνους ἦτο κατὰ τι μικροτέρα, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ τοῖχος TW δὲν διεσώθη εἰς τὸ ἀρχικόν του ὕψος, εἶναι ἀνεξήγητος καὶ ἀσύγνωστος διὰ δρόμον σχεδιασθέντα εἰδικῶς διὰ νὰ ἐξυπηρευθῇ τὴν κλίμακα. Ἡ προέκτασις τοῦ τοίχου TW καὶ πέραν τῆς γωνίας B (εἰκ. 105) δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ μὲ τὴν ὑπόθεσιν μιᾶς ἀνόδου μὲ ἐλικοειδῆ φορὰν zigzag, ὅπως ὑπέθεσεν ὁ WACE.

Παραβολὴ τῆς νοτιοδυτικῆς κλίμακος καὶ τοῦ πρὸς αὐτὴν φέροντος δρόμου πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν μας ἀποκαλυφθεῖσαν βορείαν κλίμακα εἶναι διδακτικωτάτη. Εἰς τὴν βορείαν κλιτὺν οἱ μυκηναῖοι κατεσκεύασαν κλίμακα εἰς τὴν ὄψιν τῶν ἀποτόμως ὀρθουμένων βράχων. Ἡ βορεία ἐκείνη κλίμαξ φέρει εἰς δρόμον ἀνηφορικόν, τεχνητῶς ὑποβασταζόμενον, ὁ ὁποῖος καταλήγει εἰς τὴν βορειοδυτικὴν εἰσοδὸν τοῦ ἀνακτόρου. Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον ἢ νοτιά κλίμαξ κατεσκευάσθη πρὸ τῆς καθέτου ὄψεως τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ξενῶνος καὶ τῆς αὐλῆς του. Εἰς τὴν βορείαν κλίμακα φέρουν δύο δρόμοι, ὁ πρῶτος ἐκ τῆς πύλης τῶν λεόντων καὶ ὁ δεύτερος ἀπὸ τὴν βορείαν πύλην. Οἱ δρόμοι αὐτοὶ κατεσκευάσθησαν εἰδικῶς διὰ νὰ ἐξυπηρευθῶν τὴν βορείαν κλίμακα. Οἱ δρόμοι αὐτοὶ καταλήγουν εἰς τὴν βᾶσιν τῆς κλίμακος. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ἐὰν εἰδικὸς νέος δρόμος εἶχε σχεδιασθῇ καὶ κατασκευασθῇ διὰ νὰ ἐξυπηρευθῇ τὴν νοτιοδυτικὴν κλίμακα τοῦ ἀνακτόρου, θὰ κατέληγε πρὸ τῆς εἰσόδου τῆς. Ἀλλ' ὁ δρόμος, τὸν ὁποῖον ὑποβαστάζει ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος TW, διέρχεται πολὺ μακρὰν καὶ χαμηλότερον τῆς εἰσόδου, τῆς κλίμακος. Διαιτί;

Ἡ μελέτη τῶν δρόμων, τοὺς ὁποῖους οἱ μυκηναῖοι κατεσκεύαζον εἰς τοὺς ΥΕ ΠΙΒ χρόνους πέραν τῆς ἀκροπόλεως των φανερῶν πόσον ἐπιμελῶς ἀπέφευγον ἀποτόμους ὑψομετρικὰς μεταβολὰς καὶ πτώσεις καὶ μὲ πόσῃ φροντίδα ἔκτιζον ἰσχυρότατα ἀναλήματα εἰς ἀποτόμους πλευρὰς τῶν κλιτύων τῶν λόφων διὰ

νὰ ἐξασφαλίσουν ἤρεμον φορὰν. Ἡ ἀπότομος νοτία κλιτῆς τῆς ἀκροπόλεως ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἐδυσκόλευε τοὺς τεχνίτας νὰ κατασκευάσουν ἀναλήμματα εἰς τὴν ἀπαιτουμένην γραμμὴν, ἐπιτρέποντα εἰς νεόδμητον δρόμον νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς εἰσόδου τῆς μεγαλοπρεποῦς κλίμακος, χάριν τῆς ὁποίας καὶ ὁ δρόμος κατεσκευάζετο. Ἀφ' οὗ πολὺ δυσκολώτερα ἀναλήμματα κατεσκεύαζον εἰς ἀποτόμους κλιτῆς λόφων καὶ βουνῶν διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν φορὰν τῶν δρόμων τῶν, δὲν θὰ ἔκαμνον τὸ αὐτὸ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν διὰ τὸν δρόμον, ὁ ὁποῖος ἔφερε πρὸς τὸ μεγαλοπρεπὲς ἀνάκτορον τοῦ ἀνακτος;

Νομίζω ὅτι καὶ ἄλλη λεπτομέρεια παραμένει ἀνεξήγητος. Ἡ μεγάλη ἐπικλινῆς ἀνάβασις (τὸ Ramp) τερματίζεται νῦν ἀποτόμως καὶ ἡ συνέχειά της πρὸς τὰ ὑψηλότερα σημεῖα τοῦ λόφου παραμένει ἀκαθόριστος. Ὑποτίθεται ὅτι ἐκ τῆς περιοχῆς ὅπου διασώζεται ἡ ἀνάβασις, στρεφομένη κατ' ὀρθὴν περίπου γωνίαν, ἐφέρετο πρὸς τὰ ἄνω. Ἐὰν ἀφ' ἑνὸς μὲν σχεδιάσωμεν κατὰ συνθήκην αὐτὴν τὴν καμπὴν καὶ συνεχίσωμεν τὴν πρὸς τὰ ὑψηλότερα σημεῖα τοῦ λόφου ἀκόμη καὶ κατ' εὐθεΐαν φορὰν τὴν ἀνάβασιν καὶ ἀφ' ἑτέρου συνεχίσωμεν τὴν πρὸς τὰ Βορειοδυτικὰ γραμμὴν τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου TW, θὰ ἴδωμεν ὅτι αἱ γραμμαὶ τῆς ἀνόδου καὶ τοῦ τοίχου διασταυροῦνται περὶ τὰ 9 μέτρα ἀπὸ τοῦ διασωθέντος τέρματος τοῦ Ramp. Ἡ συνέχεια τῆς γραμμῆς τοῦ τοίχου TW εἶναι φανερά, διότι συμπίπτει πρὸς τὴν ἄλυσιν τῶν βράχων, τῶν ὁποίων ἡ ἄνω ἐπιφάνεια φέρει σαφῆ ἴχνη κατεργασίας διὰ τὴν ὑποδοχὴν ὀγκολίθων. Πρέπει τώρα νὰ σημειώσωμεν ὅτι οἱ βράχοι μὲ ἐπεξεργασμένην ἐπιφάνειαν δὲν σταματοῦν εἰς τὴν πλευρὰν τῆς ἀναβάσεως, τὴν ὁποίαν ἐσχεδιάσαμεν, ἀλλὰ συνεχίζουσι καὶ διασταυροῦν τὴν φορὰν τῆς. Ὁ τοίχος, τὸν ὁποῖον θὰ ὑπεβάσταζον, θὰ διέκοπτε τὴν ἀνάβασιν. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ κατεργασία τῶν βράχων ἐγένετο ὅτε ἐδημιουργεῖτο ἡ ἀνάβασις, διότι ἀσφαλῶς οἱ κατασκευασταὶ τῆς δὲν θὰ ἔκτιζον τοίχον νὰ τὴν διακόπτη. Οὔτε καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους θὰ ἐγένετο αὐτὴ ἡ κατεργασία, διότι καὶ πάλιν δὲν θὰ εἶχε λόγον. Θὰ πρέπει νὰ τεθῆ εἰς χρόνους προγενεστέρους τῆς κατασκευῆς τῆς ἀναβάσεως, εἰς χρόνους εἰς τοὺς ὁποίους ὁ τοίχος TW ἐξετείνετο πρὸς τὰ Βορειοδυτικὰ καὶ κατὰ πλάτος τοῦ χώρου, τὸν ὁποῖον θὰ κατελάμβανεν ἀργότερον ἡ ἀνάβασις. Τοῦτο, νομίζω, ὑποδεικνύει ὅτι ὁ τοίχος TW προὔπηρχε τῆς ἀναβάσεως, ὅτι δὲν ἐσχεδιάσθη καὶ ἐδημιουργήθη ἀφ' οὗ ἐγένετο ἡ ἀνάβασις καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ κλιμαξ καὶ ἐπήγασεν ἡ ἀνάγκη ἀμέσου ἐπικοινωνίας τῶν δύο τούτων κτισμάτων.

Τὰ ἐρωτήματα καὶ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα θέτει ἡ σχέσις τοῦ τοίχου TW πρὸς τὴν νοτιὰν κλίμακα ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὸ διασωθὲν τμήμα τῆς ἐπικλινοῦς ἀναβάσεως, νομίζω ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ εὔρουν εὐλογον ἀπάντησιν, ἐὰν δεχθῶμεν τὴν ἀκόλουθον ὑπόθεσιν. Ὁ δρόμος πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν κλίμακα, τὸν ὁποῖον ὑποβάσταζει ὁ τοίχος TW, κατεσκευάσθη εἰς τὴν γραμμὴν, εἰς τὴν ὁποίαν διασώζεται, διότι ἠκολούθησε προϋπάρχοντα θεμέλια, τὰ ὁποῖα εἶχον διάφορον σκοπὸν καὶ χρῆσιν. Οἱ κτίσται δηλαδὴ τοῦ TW ἐχρησιμοποίησαν γραμμὴν, ἡ ὁποία διεγράφετο ἀπὸ προγενεστέρων χρῆσιν τῆς κλιτύος, ἀπὸ προ-

γενέστερον τοίχον. Τὰ θεμέλια αὐτά, διήκοντα δι' ὅλης τῆς κλιτύος καὶ ἰδρυμένα εἰς τὴν ὄφρυν τοῦ σκληροῦ πετρώματος, τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦν πιστῶς, πιθανώτατα ἀνήκον εἰς τὸ ἀρχικὸν δυτικὸν σκέλος τοῦ πρώτου περιβόλου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς κατέληγεν εἰς τὸν Χάβον. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη θὰ ἐξηγήσῃ τὴν συνέχειαν τοῦ τοίχου ΤW καὶ πέραν τῆς εἰσόδου τῆς κλίμακος μέχρι τοῦ Χάβου, τὴν δίοδόν του τόσο μακρὰν καὶ τόσο χαμηλὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδον ἐκείνην, τὴν παρουσίαν βράχων μὲ ἐπεξεργασμένην τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν εἰς τὸ πλάτος τῆς ὑποθετικῆς φορᾶς τῆς ἀναβάσεως ὡς καὶ τὴν πιστὴν παρακολούθησιν τῆς γραμμῆς τοῦ ἐκ σκληροῦ τιτανολίθου πετρώματος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ βορείου, τοῦ βορειοανατολικοῦ καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ πρώτου περιβόλου. Τὸ δυτικὸν αὐτὸ σκέλος ἐκρημνίσθη, ὅτε ἐγένετο ἡ προσθήκη τῆς πύλης τῶν λεόντων καὶ τοῦ διασωζομένου δυτικοῦ κυκλωπέου τείχους διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ ὀγκόλιθοί του εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ νεωτέρου ἐκείνου τείχους. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ τὸ ἀρχικὸν βορειοανατολικὸν τεῖχος κατηδαφίσθη, ὅτε ὠκοδομήθη ἡ βορειοανατολικὴ ἐπέκτασις. Ἰχνη τοῦ βορειοανατολικοῦ τείχους διασώζονται ἐπιβεβαιουῦντα καὶ τὴν ὑπαρξίν καὶ τὴν φορὰν του. Πιστεύω ὅτι οἱ τρεῖς ἐκ τιτανολίθων κατώτατοι δόμοι τοῦ διασωθέντος βορειοδυτικοῦ ἄκρου τοῦ τοίχου ΤW ἀνήκουν εἰς τὸ ἀρχικὸν τεῖχος καὶ ἀποδεικνύουν τὴν ἀρχικὴν φύσιν τοῦ ΤW. Οἱ μεγάλοι ὀγκόλιθοι, οἱ χρησιμοποιηθέντες εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν δόμων αὐτῶν, οἱ μικροὶ λίθοι, οἱ ὅποιοι ἐτέθησαν ὡς σφῆνες μεταξὺ τῆς κάτω ἐπιφανείας τῶν καὶ τοῦ βράχου, ὡς καὶ ἡ ἔλλειψις ἀσπροχώματος εἰς τοὺς ἀρμούς, εἶναι στοιχεῖα ὑποδεικνύοντα παλαιότεραν κατασκευὴν. Ἡ ὄψις τῶν ὀγκολίθων αὐτῶν δὲν παρουσιάζει τὴν σχεδὸν ὁμαλὴν ἐπιφάνειαν ἀντιστοιχῶν ὀγκολίθων τοῦ βορείου τείχους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ τεῖχος ἐκεῖνο ὑπάρχουν μικρὰ τμήματα, ὡς τὸ τῆς περιοχῆς τὴν ὁποίαν ἐδηλώσαμεν διὰ τοῦ γράμματος Ε (εἰκ. 28), τῶν ὁποίων οἱ ὀγκόλιθοι παρουσιάζουν ἀνώμαλον καὶ περισσότερον ἀύχμηρὰν ὄψιν, ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν τῶν δόμων τοῦ ΤW. Ἀφέθησαν δὲ οἱ δόμοι αὐτοὶ εἰς τὴν θέσιν τῶν καὶ οἱ ὀγκόλιθοί των δὲν ἀφῆρθησαν διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ νεωτέρου δυτικοῦ τείχους, διότι κατὰ τὴν περιοχὴν τῶν ἢ κλιτύς εἶναι πολὺ ἀπότομος καὶ ὁ κίνδυνος κατολισθήσεως χωμάτων καὶ λίθων πολὺ μεγαλύτερος ἢ εἰς τὴν λοιπὴν ἔκτασιν τῆς νοτίας κλιτύος· ἀφέθησαν δηλαδὴ διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς προστατευτικὸν ἀνάλημμα. Ἡ μεταγενεστέρα διάσπασις τῶν δόμων, ἡ ὁποία εἶναι καταφανὴς ἀκόμη καὶ σήμερον, καὶ οἱ ὀγκόλιθοι τοὺς ὁποίους ἢ ἐκ τῶν ἄνω πίεσις ἐξέβαλε τῆς ἀρχικῆς τῶν θέσεως, οἱ ὅποιοι καὶ τώρα εἶναι σκορπισμένοι εἰς τὴν ἔκτασιν τοῦ βορειοδυτικοῦ ἄκρου τοῦ τοίχου, ἀποδεικνύουν πόσον ἐπικίνδυνος ἦτο ἡ περιοχὴ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφέθησαν οἱ δόμοι καὶ δικαιολογοῦν τὴν φροντίδα αὐτήν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται ἡ διατήρησις των.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὄχι μόνον οἱ διασωθέντες τρεῖς δόμοι ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη γραμμὴ τοῦ κρημνισθέντος σκέλους τοῦ δυτικοῦ τείχους τοῦ πρώτου περιβόλου διετηρήθη μέχρι καὶ τῶν χρόνων τῆς κατασκευῆς τῆς νοτιοδυτικῆς κλίμακος. Ἴσως

καὶ μέρος τοῦ γεμίσματος τοῦ πυρῆνός του νὰ διεσώζετο πολλαχού καὶ αὐτὸ ἐχρησιμοποίησαν ἐκ νέου. Διειτήρησαν δὲ ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ἀρχικοῦ τείχους μέχρι τοῦ Χάβου, διότι κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν διεχωρίζετο ἡ περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου ἀπὸ τὴν ἄλλην ἔκτασιν τὴν προστεθεῖσαν εἰς τὸν ἀρχικὸν περίβολον, ἡ ὁποία ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ κάτω πόλις.

Κατὰ ταῦτα πιθανώτατα ὁ τοίχος ΓW δίδει τὴν γραμμὴν τοῦ ἀρχικοῦ δυτικοῦ κυκλωπέου τείχους τοῦ πρώτου περιβόλου τῆς ἀκροπόλεως καὶ κλείει τὴν διὰ τειχῶν περιβαλλομένην περιοχὴν τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν. Ὁ περίβολος ὅμως θὰ εἶχε πύλην, διὰ τῆς ὁποίας εἰσέρχοντο εἰς τὴν ἀκρόπολιν. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρισθῆ ἡ θέσις τῆς κυρίας ταύτης πύλης τοῦ περιβόλου; Εἶδομεν ἀνωτέρω τὴν πιθανότητα ὑπάρξεως πυλίδος κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν. Ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ ὑπέθεσεν ὅτι ἡ ἀρχαιοτέρα κυρία εἴσοδος ἔκειτο κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἀρχικοῦ δυτικοῦ τείχους καὶ περὶ τὰ 25 μέτρα «μεσημβρινοανατολικῶς τοῦ πέρατος τῆς ἀναβάσεως», ὅπου ὑπάρχουν «λίθοι τινὲς συντετριμμένοι, οἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι λείψανα τῆς πύλης ταύτης»¹. Ἡ ὑπόθεσις του αὐτὴ ἐστηρίχθη εἰς τὴν γνώμην, τὴν ὁποίαν ἐσχημάτισεν ὅτι ἡ διασωζομένη ἐπικλινῆς ἀνάβασις ἦτο καὶ ἡ ἀρχικὴ πρὸς τὴν ἀκρόπολιν ἀνοδος. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπικλινούσας ἀναβάσεως τοῦ 1959 ἀπέδειξεν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ἡ διασωζομένη ἀνάβασις, ὑπ' ἀριθμὸν 1, εἶναι ἡ νεωτάτη πασῶν καὶ ἰδρύθη ἀφ' οὗ εἶχε τελειώσει ἡ διασκευὴ τοῦ κύκλου Α. Ἡ ἀνάβασις, ἡ ὁποία θὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν πρῶτον περίβολον, θὰ ἦτο ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 3. Ἄλλ' ἡ ἀνάβασις αὐτὴ ἔχει φορὰν ἀντίθετον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἔχουν αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 1 καὶ 2 ἀναβάσεις· ἦτοι προχωρεῖ ἀνιούσα ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν. Ἡ φορὰ αὐτὴ ἀποδεικνύει ἀδύνατον τὴν ὑπαρξίν πύλης περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους τοῦ ἀρχικοῦ δυτικοῦ κυκλωπέου τείχους. Προφανῶς οἱ «συντετριμμένοι λίθοι», τοὺς ὁποίους εἶδεν ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἀνῆκον εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ τείχους καὶ ἐπιβεβαιοῦν τὰ ἐκ τῆς κατεργασίας τῶν βράχων συναχθέντα συμπεράσματα.

Ἡ κατεύθυνσις τῆς ἀρχαιοτέρας ὑστεροελλαδικῆς ἀνόδου ὑπ' ἀριθμὸν 3 καὶ ἔχνη τῆς λειάνσεως τοῦ βράχου τοῦ ὑπερκειμένου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνδῆρου, τὰ ὁποῖα ἔχομεν ἤδη σημειώσει, ὑποδεικνύουν τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ περιβόλου, ὡς τὴν περιοχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπῆρχε πύλη. Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τῆς ἀκροπόλεως μέχρι τῆς πύλης τῶν λεόντων κυκλώπειον εἶδος δὲν παρουσιάζει ἐνδείξεις πύλης, ἡ μόνη πιθανὴ περιοχὴ εἶναι ἡ πρὸς τὰ βορειοανατολικά τῆς πύλης τῶν λεόντων ἔκτασις. Πρὸς τὴν ἔκτασιν αὐτὴν φέρουν τὰ ἔχνη τοῦ βράχου καὶ ἡ κατεύθυνσις τῆς ἀρχαιοτέρας ὑστεροελλαδικῆς ἐπικλινούσας ἀναβάσεως ὑπ' ἀριθμὸν 3. Δυστυχῶς οὐδεμίαν ἐνδειξίν ὑπάρξεως πύλης εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν διεσώθη, οὐδὲ καὶ ἔχνος αὐτῆς ἔφερον εἰς φῶς ἡ λεπτομερὴς καὶ προσεκτικὴ ἔρευνα τοῦ 1959 καὶ τοῦ 1961. Ἄνωθεν τοῦ χώρου τῆς ἰδρύθησαν εἰς ὑστερωτέρους μυκηναϊκοὺς χρόνους κτίσματα, τὰ ὁποῖα κατέστρεψαν πλήρως τὰ μέχρι τοῦ βράχου προϋπάρχοντα λείψανα. Νομίζω ὅμως ὅτι

¹ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 109.

είναι δυνατόν να υποτεθῆ ὅτι ἡ κυρία πύλη τοῦ πρώτου περιβόλου εἶχε τὴν κάτοψιν, τὴν ὁποίαν προτείνω εἰς τὸ σχεδιογράφημα, εἰκ. 85. Εἶναι δυνατόν να υποτεθῆ ὅτι τὸ ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τῆς ἀκροπόλεως ἐρχόμενον κυκλώπειον τεῖχος, τοῦ ὁποίου ὁ πυρὴν διεσώθη, προὐχώρει καὶ πέραν τοῦ διασπασθέντος ἄκρου του περὶ τὰ 4 μέτρα (εἰκ. 85, α): ὅτι περὶ τὰ 3 ἢ 4 μέτρα πρὸς τὰ Βορειοανατολικά του ἤρχιζε νέον σκέλος τοῦ δυτικοῦ τεύχους (εἰκ. 85, β), τὸ ὁποῖον παρακολουθοῦν τὴν ὄψιν τοῦ σκληροῦ πετρώματος τῆς κλιτύος ἔφερε πρὸς τὸν Χάβον ὅτι μεταξὺ τῶν δύο τούτων σκελῶν ἀφέθη ἡ εἴσοδος καὶ πύλη «γ» μὲ μικρὰν πρὸ αὐτῆς ἀψήν· ὅτι εἰς τὴν πύλην αὐτὴν ἔφερον ἡ ἐπικλινῆς ἀνοδος ὑπ' ἀριθμὸν 3, μικρὸν τμήμα τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθη (εἰκ. 85, ἀρ. 2)· εἰς τὴν ἀνοδὸν ταύτην κατέληγεν ὁ ἐξωτερικὸς δρόμος (εἰκ. 85, δ) ἀπὸ τὴν Τίρυνθα καὶ τὴν ἔξω πόλιν, ὁ ὁποῖος διήρχετο ἀπὸ τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰν τοῦ κύκλου. Ἐπιτιθέμενοι τυχὸν ἐχθροὶ θὰ ἦσαν ἐκτεθειμένοι εἰς τὰ πλήγματα τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ δυτικοῦ τεύχους, πρὸς τούτοις δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναγκαστικῶς θὰ ἠλατιούτο πρὸ τῆς πύλης ὑπὸ τοῦ μικροῦ χώρου τῆς ἀψῆς τῆς προστατευομένης ὑπὸ δύο τειχῶν, τοῦ «α» καὶ τοῦ «β». Ἡ διαμόρφωσις αὐτὴ εἶναι προάγγελος τῆς χρησιμοποιηθείσης εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς πύλης τῶν λεόντων, ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τὴν αὐτὴν περίπου περιοχὴν, ἀλλ' εἰς χωρὸν χαμηλότερον, ὅταν ἠρηστεύθη ἡ ἀρχικὴ πύλη λόγφ τῶν προσθηκῶν. Βεβαίως αἱ λεπτομέρειαι τῆς ἀρχικῆς πύλης εἶναι ὑποθετικά, ἀλλ' ἡ διαμόρφωσις τοῦ χώρου καὶ τὰ μικρὰ λείψανα τῆς ἀναβάσεως ὡς καὶ ἡ λείανσις καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν βράχων ὑποδεικνύουν τὴν θέσιν τῆς.

Εἰς τὸ σχέδιον τῆς εἰκόνας 102, ἀρ. 1 παρέχω τὸν πρῶτον διασωθέντα περίβολον τῶν Μυκηνῶν.

Περίβολος δεύτερος (εἰκ. 102, ἀρ. 2). Ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν οἰκοδομικὴν περίοδον τῶν τειχῶν καὶ ἐδημιουργήθη ὅταν ἐκτίσθη ἡ βορεία πύλη, ἡ πύλη τῶν λεόντων, ὁ πύργος τῆς, καὶ τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος. Ὁ κύκλος Α διασκευασθεὶς καὶ ἐξωραϊσθεὶς περιελήφθη εἰς τὸν περίβολον. Τὸ ἀπὸ τῆς περιοχῆς τῆς πύλης μέχρι τοῦ Χάβου σκέλος τοῦ πρώτου περιβόλου ἐρημνίσθη καὶ τὸ ὑλικὸν του ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ διασωθέντος δυτικοῦ κυκλώπειου τεύχους. Τότε κατεσκευάσθη ἡ ἀπὸ τῆς πύλης τῶν λεόντων πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου καὶ τὸ ἐπ' αὐτῆς ἀνάκτορον ἐπικλινῆς ἀνάβασις ὑπ' ἀριθμὸν 2. Βραδύτερον, ἴσως πρὸς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου, ἰδρῦθη ἡ μνημειώδης ἐπικλινῆς ἀνάβασις ὑπ' ἀριθμὸν 1.

Εἰς τὸ νότιον σκέλος τοῦ πρώτου περιβόλου προσετέθη ὁ ἀποκληθεὶς «νότιος πύργος». Καὶ αὐτός, ὡς γνωστόν, εἶναι κατεσκευασμένος μὲ κροκαλοπαγεῖς τετραπλεύρους ὀγκολίθους κατὰ τὸν ἰσόδομον τρόπον, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὴν βορείαν πύλην καὶ τὴν πύλην τῶν λεόντων. Ὁ τρόπος αὐτὸς καὶ τὸ χρησιμοποίηθ' ὑλικὸν ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ πύργος εἶναι σύγχρονος τῆς πύλης τῶν λεόντων καὶ τῆς βορείας πύλης. Οὐδὲν ἕτερον στοιχεῖον εἶναι γνωστόν, δυνάμενον να ὑποβοηθήσῃ εἰς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν. Ἡ αἰτία, διὰ τὴν ὁποίαν ἰδρῦθη ὁ «πύργος» εἰς τὴν νοτιὰν πλευρὰν τοῦ περιβόλου, δὲν εἶναι σαφής. Ὁ WACE

ὑπέθεσεν ὅτι «since the tower stands at a prominent corner of the wall, where it overlooks the precipice, it probably owes its strength at what they considered to be a critical point in the defences. The top of the tower..... is a magnificent vantage point from which to survey the country immediately below the citadel, for there is no foreground to impede the outlook»¹. Ὑπέθεσε δηλαδὴ ὅτι ὁ πύργος ἰδρύθη διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τμήματος κρισίμου διὰ τὴν ἄμυναν τῆς ἀκροπόλεως καὶ ὅτι συγχρόνως ἦτο χρήσιμος ὡς σκοπιὰ ἐποπτεύουσα τὴν πρὸ τῆς ἀκροπόλεως περιοχὴν. Νομίζω ὅτι τὸ τμήμα τοῦ τείχους, εἰς τὸ ὁποῖον προσετέθη ὁ «πύργος», δὲν εἶχεν ἀνάγκην ἐνισχύσεως, διότι ὑπέρκειται ἀποτόμου καὶ βραχώδους κλιτύος, τὴν ὁποῖαν οὐδεὶς ἐχθρὸς θὰ ἀνελάμβανε νὰ προσβάλῃ. Τὸ κυκλώπειον τεῖχος ἦτο ἀρκετὸν διὰ τὴν ἄμυναν. Ἴσως ὁ πύργος ἐχρησίμευεν ὡς ἐνδιάμεσος σκοπιὰ μεταξὺ τοῦ ἀνδῆρου τῆς βορειοανατολικῆς ἐπεκτάσεως καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ περιβόλου, διότι εἶναι ἰδρυμένος ὑπεράνω τῆς δυτικῆς καμπῆς τοῦ Χάβου, ἡ ὁποία ἀποκλείει τὴν θέαν τῆς εἰσόδου τῆς φάραγγος ἀπὸ τὸ ἀνδερὸν. Ἀλλὰ τότε θὰ πρέπει νὰ ὑποθεθῇ ὅτι ὁ «πύργος» εἶναι κατὰ τι ὑστερώτερος τοῦ ἀνδῆρου καὶ ὅτι δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἐπιτήρησις τῆς εἰσόδου τῆς φάραγγος ἀπὸ ἄλλο σημεῖον τοῦ νοτίου τείχους. Πρὸς τούτοις θὰ μείνῃ ἀνεξήγητος ἡ ἰσχὺς τοῦ πύργου καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἐκ κρουκαλοπαγῶν λίθων ἰσοδόμου τρόπου τειχοδομίας εἰς τὴν κατασκευὴν του. Ὁ τρόπος οὗτος ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι ὑστερώτερος τοῦ κυκλώπειου τοῦ χρησιμοποιηθέντος εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τείχους. Τὰ διὰ τοῦ τρόπου τούτου οἰκοδομηθέντα κτίσματα ἀποδεικνύονται ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη εἰς τὸ προγενέστερον βόρειον κυκλώπειον τεῖχος. Καὶ ὁ πύργος πρέπει νὰ εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη εἰς τὸ προγενέστερόν του νότιον κυκλώπειον τεῖχος. Νομίζω ὅτι διάφορος τῶν προταθεισῶν ἀνάγκη ἐπέβαλε τὴν οἰκοδομὴν του.

Ἡ περιοχὴ, εἰς τὴν ὁποῖαν «ἡ οἰκία τῶν κίωνων» εἶναι ἰδρυμένη, σχηματίζει πλατεῖαν ἐπιφάνειαν, εἰς τὴν ὁποῖαν θὰ συνεσωρεύοντο πολλὰ ὕδατα ἐκ τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς νοτίας κλιτύος τοῦ λόφου. Ἡ ἀποχέτευσις τῶν ὑδάτων αὐτῶν κατέστη περισσότερον ἀναγκαία, ὅταν ἐκτίσθη ἡ «οἰκία τῶν κίωνων». Ἴσως καὶ πρὸ τῆς οἰκοδομῆς τῆς τὸ εἰς τὴν περιοχὴν τμήμα τοῦ τείχους νὰ εἶχε πάθει βλάβας ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ὀρμητικῶν ὑδάτων τῶν βροχῶν, τὰ ὁποῖα θὰ εὗρισκον δι' αὐτοῦ φυσικὴν ἐξοδὸν πρὸς τὴν φάραγγα, καὶ τὰ ὁποῖα τὰ μικρὰ ἀνοίγματα τῶν ὀχετῶν τῆς ἀρχαιοτέρας ἐποχῆς ἠδυνάτουσαν νὰ ἐξυπηρετήσουν ἀποτελεσματικῶς. Πρὸς τούτοις τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ τείχους ὑπεβάσταζε τὸ ἀνδερὸν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου μέρος τῆς οἰκίας ἦτο ἰδρυμένος. Συσσώρευσις ὑδάτων εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν μετὰ ἐκάστην βροχὴν δὲν θὰ ἦτο ἀνεκτὴ. Διὰ τοῦτο ἐγένετο νέος ὑπόνομος διήκων διὰ τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιορθωθῇ καὶ διευθετηθῇ καταλλήλως. Τὴν ἐπισκευὴν καὶ διευθέτησιν ταύτην τοῦ τείχους, ἀφ' οὗ ἐγένετο ὁ ὑπόνομος, ἐκτίσθη διὰ νὰ καλύψῃ ὁ πύργος. Διὰ τοῦτο εὕρισκομεν εἰς τὴν ὄψιν του τὸ στόμιον τοῦ ὑπονόμου. Ἐπειδὴ δέ, λόγῳ τῆς ὀρμῆς καὶ τοῦ

¹ WACE, Mycenae, σ. 97.

όγκου τῶν ὑδάτων, τὰ ὅποια θὰ ἀπωχετεύοντο διὰ τοῦ ὑπὸ νόμου, ἀπαιτεῖτο στερεωτέρα τῆς συνήθους ἐργασία, διὰ τοῦτο μετεχειρίσθησαν εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ πύργου τὸν ἐκ κροκαλοπαγῶν, τετραπλεύρων λίθων ἰσόδομον τρόπον, ὁ ὁποῖος δίδει τὴν ἐντύπωσιν ἰσχύος, ἴσως δὲ καὶ πραγματικὴν ἰσχὺν εἰς τὸ κτίσμα, ἰσχὺν ἢ ὁποία ἐπεβάλλετο ὑπὸ τῆς ἀνάγκης, τὴν ὁποίαν ὁ πύργος θὰ ἐξυπηρετεῖ.

Περίβολος τρίτος (εἰκ. 102, ἀρ. 3). Ὅτε εἰς τὸν δεῦτερον περίβολον προσετέθη ἡ βορειοανατολικὴ ἐπέκτασις μὲ τὰ κτίσματά της, ἐδημιουργήθη ὁ καὶ νῦν διασωζόμενος τρίτος περίβολος. Τότε ἐκρημνίσθη τὸ ἀρχικὸν βορειοανατολικὸν κυκλώπειον τεῖχος τοῦ πρώτου περιβόλου, ἐκτίσθη ἡ ὑπόγειος δεξαμενὴ καὶ διεσκευάσθη ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ βορείου κυκλωπείου τείχους ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς βορειοανατολικῆς του στροφῆς μέχρι τῆς περιοχῆς τῆς βορείας πύλης. Τότε ἐδημιουργήθη καὶ ὁ ἀνατολικὸς δρόμος τῆς ἀκροπόλεως καὶ τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος ἀφ' ἑνὸς μὲν βασιάζει τὴν ἀρχὴν τοῦ δρόμου ἀφ' ἑτέρου δὲ προστατεύει τὴν εἴσοδον τῆς ὑπογείου κρήνης ἀπὸ τὰ ἐκ τῆς κλιτύος καταρρέοντα ὕδατα.

Ἡ ἐπέκτασις αὕτη ἐγένετο πρὸς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου, πρὸς τὸ τέλος δηλαδὴ τῆς 13^{ης} ἑκατονταετηρίδος καὶ ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν ἐπιβλητικὴν ἐργασίαν, ἢ ὁποία ἐπεχειρήθη εἰς τὰς Μυκήνας.

Ἡ βαθμιαία διεύρυνσις τοῦ χώρου τοῦ μυκηναϊκοῦ λόφου τοῦ περιβαλλομένου ὑπὸ τειχῶν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν βαθμιαίαν καὶ συνεχῆ αὔξησιν τῆς ἰσχύος τῶν ἀρχοντικῶν μυκηναϊκῶν οἰκογενειῶν καὶ πρὸς τὴν βαθμιαίαν διεύρυνσιν τῶν ὀρίων τῆς ἀκροπόλεως τῆς Τίρυνθος, τὴν ὁποίαν τόσον ἐπιτυχῶς ὥρισεν ὁ καθηγητὴς KURT MÜLLER ¹.

Θὰ ἦτο ἴσως χρήσιμον νὰ παρατεθῆ ἐν εἴδει κατακλεῖδος τῶν ἀναπτυχθέντων θεμάτων εἰς κατάλογος τῶν τειχῶν καὶ τῶν πυλῶν τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὴν χρονολογικὴν τάξιν τὴν ὑποδεικνυομένην ὑπὸ τῶν ἀποκαλυφθέντων στοιχείων κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπταετίαν. Ἡ κατασκευὴ τῶν κτισμάτων αὐτῶν παρουσιάζει τὴν ἐξῆς ἀκολουθίαν:

1. Πρῶτος περίβολος: ἦτοι, τὸ βόρειον, τὸ νότιον, τὸ βορειοανατολικὸν καὶ τὸ ἀρχικὸν δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος. Εἴσοδος κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν καμπὴν τοῦ περιβόλου πρὸς τὰ Νοτιοανατολικά τῆς πύλης τῶν λεόντων. Ἐπικλινῆς ἀνάβασις ὑπ' ἀριθμὸν 3.
Χρόνοι: Ὑστεροελλαδικὴ ΙΙΑ-2 περίοδος.
2. Διασκευὴ τοῦ Κύκλου Α καὶ κατασκευὴ τοῦ ἐκ κατακορύφων πλακῶν περικλειομένου περιβόλου του. Δημιουργία τοῦ δευτέρου περιβόλου: ἦτοι κατασκευὴ τῆς πύλης τῶν λεόντων καὶ τοῦ πύργου της, τῆς ἀνατολικῆς ἐπενδύσεως τοῦ τοίχου τῆς ἀλλῆς της, τοῦ διατηρουμένου ἀκόμη δυτικοῦ κυκλωπείου τείχους. Ἐπικλινῆς ἀνάβασις πρὸς τὸ ἀνάκτορον ὑπ' ἀρ. 2.
Χρόνοι: περὶ τὰ μέσα τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ΙΙΒ περιόδου.

¹ K. MÜLLER, Tiryns III, πίν. 4.

3. Κατασκευὴ τῆς Βορείας πύλης πιθανῶς δὲ καὶ τοῦ νοτίου πύργου.
Χρόνοι: μετὰ τὰ μέσα τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ΙΙΒ περιόδου.
4. Κατασκευὴ τῆς ὑπ' ἀρ. 1 μνημειώδους πρὸς τὸ ἀνάκτορον ἐπικλινούσας ἀναβάσεως, τῆς μικρᾶς ἐπικλινούσας καθόδου (Small Ramp), τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνδρήρου καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ὑπ' ἀρ. 9. Μετασκευὴ τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ δυτικοῦ κυκλωπέου τείχους τοῦ πρώτου περιβόλου εἰς ἀναλημματικὸν τοίχον τοῦ πρὸς τὴν Νοτιοδυτικὴν κλίμακα τοῦ ἀνακτόρου δρόμου.
Χρόνοι: Μετὰ τὰ μέσα τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ΙΙΒ περιόδου καὶ ἴσως εἰς τὸ τελευταῖόν της τέταρτον.
5. Κατασκευὴ τῆς βορειοανατολικῆς ἐπεκτάσεως, τῆς ὑπογείου δεξαμενῆς, τῶν δύο συρίγγων καὶ τοῦ ἀνδρήρου τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τῆς ἐπεκτάσεως.
Χρόνοι: Πρὸς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου.

Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 4 καὶ 5 ἔργα ἐκτίζοντο συγχρόνως καὶ ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς βορειοανατολικῆς ἐπεκτάσεως ἠκολούθησεν ἀμέσως τὴν οἰκοδομὴν τῆς βορείας πύλης.

Ἐσχεμμένως δὲν παρέθεσα ἀπολύτους χρονολογίας ἀλλὰ μόνον περιόδους διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν μυκηναϊκῶν περιβόλων, διότι, ὡς ἐτόνισα εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς περὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν μελέτης μου¹, ἀκόμη δὲν ἐπετεύχθη συμφωνία μεταξὺ τῶν εἰδικῶν διὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου πρέπει νὰ τεθῇ περὶ τὸ 1300 π. Χ., ὅπως ἀρχικῶς ἐδίδαξεν ὁ FURUMARK, καὶ τὸ τέλος περὶ τὸ 1190 π. Χ.², μέχρις ὅτου νεώτερα στοιχεῖα δι' ἀνασκαφῶν ἀνακαλυπτόμενα ἐπιβάλλουν μεταβολὴν τῶν χρονικῶν αὐτῶν ὁρίων.

Ἡ κατὰ τὸ 1958 ἀρξαμένη ἔρευνα καὶ μελέτη τῶν πυλῶν καὶ τῶν τειχῶν ἀπεδείχθη ἀναγκαία καὶ ἀπέβη, πιστεύω, ἐπιτυχῆς. Παρέσχε θετικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβέστερον τὴν οἰκοδομικὴν ἱστορίαν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν καὶ ἀπετέλεσε τὴν ἀρχὴν ἐρεῦνης, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποδίδῃ ἐνδιαφέροντα καὶ πολύτιμα ἀποτελέσματα. Ταῦτα, Θεοῦ εὐδοκοῦντος, θὰ δημοσιεύσω τμηματικῶς καὶ εὐθὺς ὡς περατοῦται ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐκάστου τμήματος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

¹ ΑΕ 1958, σ. 207.

² F. H. STUBBINGS, Cambridge Ancient History, Revised edition τόμ. I καὶ II, κεφ. VI, σ. 75, θέτει

τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΕ ΙΙΓ περὶ τὸ 1180 π. Χ.

Building A survive a basement room, actually found below the so-called Cyclopean retaining wall (Fig. 1, α , β), containing the remnants of 6 pithoi and a quantity of shattered pottery, and part of another room in which were found *in situ* three-fourths of a bath tub (Plan B and Fig. 95). Apparently the rest of the tub was destroyed by Schliemann's laborers in 1874 when they dug a trench across the area. The study of the buildings and the pottery will appear at a later time. We can conclude here that these buildings prove that the area of the extension was not an open court where people and animals took refuge in times of war, as it was assumed until today, but that it was occupied by public buildings. This proves that the main reason for the building of the Northeast Extension was to secure an adequate supply of water in times of war or siege. This was attained by the construction of the subterranean cistern with its approach and opening in the citadel. Sherds found in the fill of the ramp to the North Sally Port (Fig. 98) prove that it as well as the Extension and its subterranean cistern were constructed in the closing years of the LH III B period.

H. THE PERIBOLOI OF THE CITADEL OF MYCENAE

pp. 167 - 185

Architectural and ceramic evidence obtained through our investigations proves that the existing remains of the fortification walls are not contemporary, but were built in three different periods of the Mycenaean Age (LH III period). No remains of earlier fortification walls, antedating LH III A, have been found thus far. The First Citadel, dating from LH III A-2, contained the existing North Cyclopean Wall, the older part of the existing South Cyclopean Wall to the beginning of the Extension, the original Northeast Cyclopean Wall, a few stones and the two ends of which survive, part of the West Wall behind the conglomerate curtain from the northwest corner of the citadel to the Lion Gate area. That West Wall, as Tsountas suggested long ago, continued, originally, to the south and to Chavos; but that part of its length was demolished at a later time. I think I demonstrated that it is possible to equate its line with the Cyclopean retaining wall which I call TW in honor of Tsountas and Wace. The 3 lowermost courses of the existing north end of Wall TW are the original courses of the West Cyclopean Wall of the first *enceinte*. Wall TW proceeds in a series of set-backs to the edge of the ravine where the South Cyclopean Wall stood and thus closed the citadel on the west side. The entrance to the First Citadel is not preserved, but it is suggested that it was to be found above and to the southeast of the area where later the Lion Gate was constructed; it had the form suggested by the conjectured plan of figure 85. The sketch plan of the First Citadel is given in Figure 102, No. 1.

The second citadel included a larger area to the southwest of the first, and to

it belongs the Lion Gate and the existing West Cyclopean Wall, Figure 102, No 2.

When the Northwest Extension was added to the Second, resulted the Third and latest Citadel of Mycenae, Figure 102, No. 3.

In a general summary I offer the sequence of construction at Mycenae as indicated by the architectural and the ceramic evidence obtained from 1958 to 1964.

1. The first peribolos was built, i. e. the North, the Northeast, the South and the original West Cyclopean Walls. Ramp No 3 was constructed leading to the entrance as indicated in Figure 85.

Date: LH III A - 2.

2. The Re-arrangement of Grave Circle A, the building of the Lion Gate and the existing West Cyclopean Wall followed. The bastion and the conglomerate screen in front of the Cyclopean Wall were constructed at the same time. Ramp No 2 from the Lion Gate to the Palace on the summit was made.

Date: About the middle of LH III B.

3. The Building of the Postern Gate and of its bastion occurred.

Date: After the middle of LH III B.

4. The Construction of the monumental Ramp No 1, of the Little Ramp, of the East Platform and its retaining Wall No 9, followed. The transformation of the remnants of the West Wall of the Peribolos into the retaining wall TW to the Southwest Staircase was completed.

Date: After the middle of LH III B and perhaps in its last quarter.

5. The Northeast Extension with its subterranean cistern, its North Sally Port and its South Passage to an outside platform was constructed. Buildings A and B were erected.

Date: Towards the end of LH III B.

It is possible to assume that works No 4 and 5 were carried out concurrently and that the construction of the Northeast Extension followed immediately that of the Postern Gate. This gradual expansion of the citadel is in agreement with Mycenaean practices and corresponds to the stages in development of the citadel of Tiryns.

On purpose in this listing I give periods and not dates, because the chronological limits of LH III B have not been established to the satisfaction of all. I believe that the period should be dated from ca. 1300 B. C. to ca. 1190 B. C.

Τὸ νοτιοδυτικὸν τμήμα τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηθῶν.